

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У 2002 сплигло десятиріччя з часу проведення в Ріо-де-Жанейро Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Самміт "Планета Земля", "Earth Summit"), де було ухвалено низку принципових документів стосовно кардинальних питань подальшої життєдіяльності суспільства в природі, серед яких ключовим є "Порядок денний на XXI століття" ("Agenda 21"). Загальний стан виконання на глобальному рівні завдань, проголошених у Ріо, та подальші кроки щодо вирішення найбільш гострих проблем розвитку суспільства та його життєдіяльності в природі стали предметом обговорення на Всесвітньому Самміті зі сталого розвитку "Ріо + 10", який проходив з 26 серпня по 4 вересня поточного року в столиці ПАР Йоганнесбурзі і завершився ухваленням Декларації про сталому розвитку (The Johannesburg Declaration on Sustainable Development) та Плану імплементації (Plan of Implementation).

Бурхливий характер дискусій, демонстрація принципових розходжень учасників обговорення в своєму баченні пріоритетів і першочергових завдань, які стоять перед людством, труднощі в досягненні компромісів, невисокий, на думку багатьох, коефіцієнт корисної дії Самміту ще раз продемонстрували всю складність завдань, які має вирішити людство для того, щоб забезпечити власне майбутнє.

Вищезазначене спонукає до подальшої роботи з розкриття суті поняття "сталий розвиток" та завдань, пов'язаних з його досягненням, аналізу успіхів і невдач та проблем на шляху до сталого розвитку.

Актуальність зазначеної проблематики зумовила відповідну увагу до неї та значну кількість досліджень і публікацій присвячених її розробці.

Нами зроблено спробу суспільно-географічного аналізу окремих аспектів цього питання, акцентувати увагу на деяких положеннях, що стосуються історії розвитку проблеми, суті поняття "сталий розвиток" та його визначення, деяких труднощів і спірних моментів, що мали місце в практичній реалізації концепції сталого розвитку за десять років після Ріо.

Як відомо, наприкінці другого тисячоліття на чільне місце серед проблем розвитку людства вийшли суперечності в системі "суспільство-природа". Глобальна екологічна криза поставила питання про необхідність кардинальних змін у поведінці людства в процесі його життєдіяльності в природі, зміни його підходів до використання і освоєння природно-ресурсного потенціалу Землі. Масштаби антропогенного впливу на природу в другій половині ХХ ст. різко зросли і досягли критичної межі екологічної ємності планети.

Безпосередніми причинами, що викликали посилення антропогенного тиску, стали збільшення абсолютних величин споживання природних ресурсів в розрахунку на кожного мешканця Землі та стрімке зростання загальної чисельності народонаселення (якщо на початку ХХ ст. вона складала 1,6 млрд. осіб, то наприкінці його – вже близько 6 млрд.).

На початку 90-х рр. (час проведення Конференції в Ріо) загальна площа орних земель у світі досягла 14,74 млн. км², що приблизно дорівнює розмірам двох таких материків як Австралія. Можливості розширення площі рілля були практично повністю вичерпані, а в багатьох регіонах її частка значно перевищує допустимі з точки зору дотримання природних рівноваг пропорції і має бути суттєво зменшена.

Річний об'єм використання водних ресурсів на той час перевищував 10% всього річкового стоку планети. Людство щорічно спалювало близько 3,5 млрд. т. кам'яного та майже 1 млрд. т. бурого вугілля, 2,9 млрд. т. нафти, 2,7 млрд. т. газу (в перерахунку на

вугільний еквівалент). [18, С 9-10, 280-281; 17, С.337]. Це призвело до виникнення парникового ефекту та порушення глобального температурного балансу, зумовлювало випадання кислотних дощів – основної причини деградації і висихання лісів на значних площах

Внаслідок виснаження і погіршення якості природних ресурсів у багатьох регіонах світу сотні мільйонів людей потерпають від дефіциту питної води, наїнна та продуктів харчування. В зв'язку з щорічним приростом народонаселення на 90 млн осіб і при збереженні такої тенденції площа орних земель на одного мешканця має зменшитись, за розрахунками, до 2025 р.: у Африці з 0,3 до 0,12 га /особу; Північній і Центральній Америці – з 0,7 до 0,45 га/особу; Південній Америці - з 0,5 до 0,25; Азії – з 0,18 до 0,12 [23,с.87]

За умови щорічного приросту народонаселення 15-16 % лише для збереження існуючого рівня споживання зерна його виробництво кожного року має збільшуватись на 28 млн т – на величину, що дорівнює валовому збору зернових в Україні в 1998 р. Враховуючи, що мільйони гектарів сільськогосподарських земель втрачаються щорічно внаслідок різних видів ерозії та деградації, це є надто складним завданням.

Площа територій, які зберегли свій первісний природний стан, стрімко зменшувалася. Руйнування під натиском людини природних екосистем цілих регіонів призводило до збіднення біорізноманіття потенціалу живої природи. Це фактично руйнувало генетичний фонд планети, знищення якого неминуче зменшує природну базу подальшого розвитку людства і робить проблематичними шанси його виживання.

Як уже було зазначено, особливо стрімке наростання заданих негативних проблем і негативних процесів розпочалося в другій половині ХХ ст. Це означало, що перед суспільством постала надважка проблема виходу з чергового і глухого кута на шляху свого розвитку.

З поміж інших принципово важливих проблем життєздатності суспільства в природі виділялись також нерівномірність доступу населення окремих країн і регіонів світу до природних ресурсів планети, нерівномірність обсягів споживання окремих видів ресурсів, енергії в найбільш економічно розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, поділу світу на багаті і бідні країни.

Так, лише США споживали на початку 90-х рр більше чверті електроенергії, що вироблялася на планеті, тобто більше ніж 4,2 млрд жителів Азії (без Росії і Японії), Південної Америки та Африки, разом узятих [22]. Середній рівень виробництва ВВП в розрахунку на душу населення в розвинутих країнах становив 21875 дол. на рік, в той час, як загальносвітовий показник дорівнював 4273 дол., а 3 млрд чоловік населення, що мешкали в найбідніших країнах світу мали на рік лише 315 дол. [17,с 341].

До цього слід додати проблеми бідності і нерівних можливостей доступу до ресурсів в межах окремих країн, проблеми забезпечення природними ресурсами і якісними умовами навколишнього природного середовища сотень мільйонів найбідніших мешканців земної кулі. На початку 90-х рр в світі нараховувалося 1,1 млрд. людей, рівень доходів яких склав менше 1 долара США на день [12, с 5]

Поява і загострення проблем взаємодії в системі "суспільство-природа" об'єктивно зумовило посилення уваги до їх вивчення.

Серед перших віх, які знаменували розробку нових підходів щодо визначення глобальних принципів поведінки суспільства в природі можна вказати, зокрема, на доповідь Римського клубу (Д. Медоуза) "Межі зростання" (1972 р.) та на I Міжнародну конференцію з навколишнього середовища в Стокгольмі в 1972 р. [9]. Після цього проблематика зміни парадигми існування суспільства в природі стає предметом дедалі ширших наукових розробок.

У грудні 1989 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про засади партнерства і координації зусиль для забезпечення подальшого розвитку людства. Тоді ж

було ухвалено рішення скликати конференцію ООН із зазначених питань, визнано необхідність збалансованого і комплексного підходу до цих проблем.

У 1989 р у доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку (МКНСР) "Наше спільне майбутнє" був сформульований заклик перейти до розвитку, який, відповідаючи потребам нинішнього покоління не позбавляв би майбутні покоління задовольняти свої потреби [9].

Отже, проведення у червні 1992 р у Ріо-де-Жанейро Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку і ухвалення керівниками 179 країн світу "Порядку денного на XXI століття" [13] стало підсумком багаторічної роботи, яка дозволила об'єднати і представити в тогочасно систематизованому вигляді результати багаторічних досліджень, квінтесенцією його стало проголошення нової концепції розвитку людства.

Ця концепція базується на розумінні тісного взаємозв'язку екологічних, економічних і соціальних проблем людства і того факту, що вони можуть бути вирішені лише комплексно, за умови тісної співпраці і координації зусиль усіх членів світового співтовариства [8]. Концепція виходила з визнання неприйнятності подальшого збереження грех основних практичних варіантів використання природно-ресурсного потенціалу планети, що існували на той час західної моделі, моделі країн з т з плановою економікою; моделі країн, що розвиваються, оскільки кожна з них зумовлювала відповідно невідповідні з огляду на природно-ресурсний потенціал планети масштаби експлуатації природних ресурсів; неефективні і незбалансовані за еколого-економічно-соціальними параметрами варіанти використання зазначених ресурсів; нееквівалентний обмін ресурсами, що призводить до бідності і стагнації.

"Порядок денний на XXI століття", ухвалений в Ріо, спирався на розуміння унікальності сучасного етапу існування людства та його життєдіяльності в природі, від якого залежать можливості їх подальшого спільного існування. Ця теза базувалася, в свою чергу на визнанні і врахуванні допустимих меж антропо-техногенного навантаження на природу, своєрідної "поворотної точки" (на засадах принципу Ле Шательє-Брауна), після якої настає процес самоприскорюваної деградації природи та, відповідно, людини [4].

Сюсювно цього можна зазначити, від вірності рішення людства щодо вибору майбутніх принципів і параметрів функціонування суспільства в його єдності з природою, залежать можливості і траєкторія їх подальшого руху.

Тому, згідно з Концепцією, саме на нинішнє покоління випала величезна відповідальність – у нинішніх умовах, на нинішньому етапі зберегти і забезпечити остаттні можливості існування наступних поколінь та існування життя на планеті Земля в цілому.

Головним завданням у цьому плані є забезпечення такого характеру використання людством ресурсів планети, який, даючи змогу задовольняти потреби сьогоднішнього дня, не підривав би потенційні можливості забезпечувати потреби наступних поколінь [3].

Отже, головним змістом змін, які має здійснити людство, докорінно перебудовуючи свої відносини з природою, змінюючи принципи використання природних ресурсів та принципи їх розподілу в процесі виробництва і перерозподілу в ході кінцевого споживання, виробляючи нові моральні засади, що мають визначати і обмежувати розміри загального і індивідуального споживання ресурсів з блат природи, є перехід до прогнозування на довгостроковий період наслідків свого втручання в природу, коригування на основі цього всіх економічних і соціальних планів і параметрів свого розвитку з метою запобігання і упередження негативних наслідків для довкілля, що могли б виникнути чи проявитися у коротко- чи довготривалій перспективі.

Нинішнє покоління не повинне знищувати ресурси існування і розвитку своїх нащадків. Тому в плануванні своїх дій воно має йти на забезпечення свідомого компромісу, балансу інтересів – своїх та інтересів поколінь своїх наступників.

Разом з тим, цей компроміс і баланс інтересів можна розглядати і як компроміс та

баланс між благами і надами розвитку цивілізації і визначення меж прийняттого рівня споживання; баланс між можливостями природи і суспільства; баланс пріоритетів щодо вирішення нинішніх і віддалених проблем розвитку людства.

Ухвалений Конференцією в Ріо "Порядок денний на ХХІ століття" присвячений актуальним проблемам сьогодення. Воночас він мав на меті підготувати світ до розв'язання проблем, з якими він зіткнеться у наступному. Цей документ відображає глобальний консенсус прийняття на найвищому рівні політичних зобов'язань щодо співробітництва з питань розвитку і навколишнього середовища. Як зазначається в "Порядку денному...", лише комплексний підхід до проблем навколишнього середовища і розвитку, більш уважливе ставлення до них будуть сприяти задоволенню основних потреб, підвищенню рівня життя всього населення, більш ефективній охороні і раціональному використанню екосистем і створенню більш безпечного і добротного майбутнього. Жодна країна не спроможна досягти цього самотужки, однак ми зможемо досягти цього спільними зусиллями – на основі глобального партнерства, в інтересах забезпечення сталого розвитку [11].

Ця питана логічно підводить нас до наступного аспекту даного питання, до якого нас логічно, а саме – до визначення, яке отримав новий тип розвитку

Одразу слід зазначити, що це визначення, так само, як і весь понятійно-термінологічний апарат концепції загалом поки що не отримав належного рівня розробленості, він постійно уточнюється, творчо доопрацьовується [13].

На нашу думку, виходячи з історії виникнення зазначеного терміну, суті поняття *сталій розвиток (Sustainable development)* найточніше може бути передана визначенням *збалансований розвиток на основі сталого використання ресурсів планети Земля*, або в дещо розширеному вигляді – *збалансований економічний, соціальний та екологічний розвиток на основі сталого використання ресурсів планети Земля*.

Стосовно питання визначення терміну зазначимо, що ми з повагою ставимося до всіх думок, що висловлюються кожним з учасників дискусії щодо визначення поняття "сталій розвиток", а найбільшою мірою – до думки академіка М.М. Моїсеєва з цього приводу, з якою ми повністю згодні: "Головне – знайти вихід, а лінгвістичні суперечки є чимось вторинним. Мені здається, що всі ті, хто серйозно думає про дану тему, приймають сформульовану тезу. Вони вживають інші слова, інші вирази, але суть спільна – пошук організації такої життєдіяльності людей, яка здатна забезпечити майбутнє людства" [10].

Практика десяти років після Ріо, підсумки Самміту в Йоганнесбурзі засвідчили, що існують значні проблеми теоретичного та практичного порядку, які ускладнюють можливості практичного переходу людства до моделі сталого розвитку. Серед них вважаємо за доцільне виділити наступні.

1. Досить часто поняття "сталій розвиток" вживається в суто декларативній формі, що ставить його в ряд численних тимчасових ситуативних лозунгів, котрі були гучно запропоновані і тихо та швидко забулі під шум нових гасел.

2. Перехід до сталого розвитку можливий на основі глобальної системної зміни поведінки суспільства в природі на планетарному рівні. Відповідно і стратегія переходу людства до моделі сталого розвитку мала б розроблятися як єдина, узгоджена система заходів і дій. При цьому стратегія переходу кожної країни має розглядатися (і бути про суті) елементом цієї системи, досить жорстко вмонтованим в неї відповідними зв'язками з іншими елементами, з досить жорстко визначеними параметрами, зумовленими потребами функціонування системи як єдиного цілого.

Однак, як показали 10 років після Ріо, на практиці спостерігається дещо інше – розробляючи національні стратегії сталого розвитку, переходячи (чи збираючись переходити до їх реалізації), кожна країна діє фактично, не як гравець єдиної команди, об'єднаної спільною метою, а як учасник індивідуальних змагань, котрий вирішує власні завдання. Як зазначає з цього приводу К.С. Лосєв, справа зводиться до розробки проектів вирішення

окремих екологічних проблем, поліпшення екологічної ситуації в найбільш проблемних регіонах країни (можливо – за рахунок інших), технологічного переоснащення галузей і окремих виробництв, котрі здійснюють найвідчутніший вплив на довкілля.

Проте це це зовсім відповідає суті концепції сталого розвитку як переходу до принципово нового етапу життєдіяльності суспільства в природі.

Це протиріччя спостерігається і на локальних рівнях, при розробці проектів сталого розвитку регіонів, населених пунктів, галузей виробництва тощо.

Немає жодних сумнівів щодо необхідності розробки і реалізації зазначених планів. Однак, вони мають бути взаємопов'язаними елементами єдиної системи.

Для вирішення цієї проблеми має бути забезпечений на практиці "інтерактивний зв'язок", взаємозгодженість і взаємокореляція глобальної стратегії переходу до сталого розвитку та її локальних складових для окремих країн, регіонів, населених пунктів тощо.

3. Наступна проблема, що ускладнює можливості розв'язання попередньої, полягає у відсутності в людства необхідної суми знань, яка б могла стати достатньою і вичерпною основою для розробки аргументованої і конкретизованої стратегії планетарного розвитку на планетарному рівні.

4. У свою чергу, з цим пов'язана проблема вибору відповідних показників (індикаторів) сталого розвитку, їх системи (чи систем), котрі б давали змогу реальної оцінки його "сталості".

Слід визнати, що на сьогоднішній день це завдання не вирішене. Як зазначається з цього приводу, можна придумати безліч індикаторів, які ні на чому не базуються, і при одних і тих же умовах зобразити і сприятливу і несприятливу картину сталого розвитку [9, с. 13].

5. На шляху переходу людства до сталого розвитку стоїть проблема боротьби національних інтересів окремих країн, точніше – проблема розуміння дійсних національних інтересів у цій сфері.

Поки не буде досягнуто розуміння необхідності спільного і єдиного інтересу суспільства в здійсненні кардинальних змін у взаємовідносинах з природою, поки в боротьбі за короткострокові економічні, політичні та інші чивиденди країни, транснаціональні корпорації, союзи країн будуть керуватися потребами збереження довкілля, перехід людства до моделі стійкого розвитку буде справою нереальною.

6. Наступною проблемою є відсутність належним чином розробленою і достатньо ефективно функціонуючого механізму міжнародної координації зусиль з впровадження стратегії сталого розвитку. Існує значна кількість міжнародних угод в цій сфері, проте ступінь їх додержання сторонами-учасницями дуже низька.

7. Серйозною перешкодою сталому розвитку є політична нестабільність у світі, проблема якої особливо загострилася в останнє десятиріччя, в умовах руйнування т. з. "двополюсної" моделі світового устрою, котра існувала близько півстоліття.

8. Ще одним фактором, що ускладнює завдання переходу людства до сталого розвитку, є глобалізація, точніше, її окремі негати́вні аспекти. Зокрема, глобалізація зумовила появу і посилення впливу на світовій арені транснаціональних компаній і корпорацій, які справляють дедалі більший вплив на розвиток окремих держав і цілих регіонів світу [6, 16]. Відповідно, зменшуються можливості урядів окремих держав впливати на розвиток останніх [14], у тому числі – можливості реалізації планів переходу до сталого розвитку. Зазначена проблема ставить на порядок денний питання про необхідність розширення кількості сторін, котрі беруть участь у розробці і реалізації на міжнародному рівні стратегії і практичних дій з переходу до моделі сталого розвитку.

9. Глобалізація посилила диспропорції в темпах розвитку окремих країн. Більш розвинуті з них стали розвиватися ще швидше, а бідніші далі відстають від світових лідерів.

10. Загалом, для сучасного світу характерним є те, що окремі країни знаходяться на

різних стадіях розвитку [1,с.300], з різною швидкістю долають цикли (хвилі) розвитку світового господарства [15,с.49-51]. Вирішення суперечностей, що виникають в контексті цього на шляху переходу до сталого розвитку поки що не має свого обґрунтування.

11 Можна назвати ще одну проблему, що виникає на етапі переходу лідерів світової економіки до п'ятої хвилі розвитку, т. з. інформаційного (технологічного) укладу.

Йдеться про те, що дедалі більшою мірою на успішність економічного розвитку впливає фактор інформації. Як зазначається, наукові знання і створені на їх основі техніка і технології стають рушійною силою світової економіки, основним стратегічним ресурсом розвитку суспільства [16,с.5].

Економіки, що знаходяться на нижчих стадіях розвитку, базуються на використанні традиційних ресурсів, мають значно нижчі темпи зростання.

Однак, питання щодо реальної вартості окремих видів ресурсів розвитку, реального співвідношення їх значення для цілей зростання в контексті сталого розвитку, на думку багатьох дослідників (див [5]), є далеко не таким однозначним і потребує свого з'ясування. Зазначимо, зокрема, що саме на територіях країн, де зосереджені сучасні світові центри генерування потоків інформації, технологічних інновацій, реальних і віртуальних фінансових потоків, споживається переважна частина енергії та багатьох інших видів природних ресурсів, що використовуються людством.

Вирішення зазначеного питання як одну із умов повинне передбачати визначення реальної вартості ресурсів розвитку суспільства та забезпечення їх справедливого розподілу (відповідно принципів Декларації Ріо).

12 Нарешті, слід ще раз вказати на принципову проблему, пов'язану з неможливістю забезпечення населення всього світу на рівні споживання, досягнутому в країнах з розвинутою ринковою економікою, що зумовлено обмеженістю ресурсів планети.

Деякі з вищезазначених проблем можна проілюструвати практичними прикладами.

Зокрема, принцип 5 "Декларації Ріо з навколишнього середовища і розвитку" проголошує "Всі держави і всі народи співробітничать задля вирішення вскрай важливого завдання, що є необхідною умовою сталого розвитку в цілях зменшення розходжень в рівнях життя і більш ефективного задоволення потреб більшості населення світу" [3,с.36].

На початку 90-х рр. (в 1993р.) рівень виробництва ВВП на душу населення в країнах з розвинутою ринковою економікою перевищував рівень країн, що розвиваються, в 22 рази [17,с.337]. В 1998 р вони співвідносились як 19:1 [21,с.290]. В цілому відбулось певне зменшення розриву в рівнях розвитку. За останні десять років кількість людей, що живуть за межею бідності (менше ніж за долар на добу) також знизилась з 1,18 до 1,174 млрд. Разом з тим кількість бідного населення в окремих регіонах світу зросла: на 48 млн. осіб (або на 10%) в країнах Східної Європи і Середньої Азії, а в Центральній Африці – на 85 млн. осіб, тобто майже на 40% [14].

Має місце нерівномірність у забезпеченні населення окремими видами ресурсів життєзабезпечення, зокрема, продуктами харчування.

Збереглася, а в окремих випадках – посилилась нерівномірність в споживанні населенням окремих країн і регіонів світу енергії в розрахунку на одного жителя.

Впродовж 10 років після Ріо на планеті тривали процеси деградації сільськогосподарських земель, відбулось зменшення площі орних земель, що припадає на одного мешканця Землі, скоротилися площі лісів, залишалась дуже напруженою ситуація із забезпеченням населення значних територій водою (зокрема, в 1999 р. майже 20% населення планети не мали доступу до якісних водних ресурсів, а серед сільського населення їх частка дорівнювала майже 30% [19,с.8]), відбувалися інші негативні процеси.

Значні проблеми в останні десятиріччя переживала і Україна. В 90-х рр. в нашій державі відбувся тривалий спад виробництва, збільшився рівень його природоємності, хоча загалом антропогенний тиск на територію країни зменшився [7]. Україна на фоні інших країн

продовжує виділятися далі, не кращими показниками масштабів негативного антропогенного впливу на довкілля, ефективності виробництва тощо.

Отже, щоб забезпечити передумови переходу до сталого розвитку, Україна повинна вирішити складні завдання глибокої трансформації світоглядної, політичної, господарської, технологічно-технологічної, комунікаційно-інформаційної, соціальної сфер, ренатуралізації природи, збереження національного багатства, духовної культури, примноження інтелектуального потенціалу, зміцнення моральних засад і забезпечення адаптації населення до нових умов господарювання і життєдіяльності в цілому [2, с.31].

Ще раз підкреслимо, що досягнення сталого розвитку в межах однієї країни є справою неможливою. Тому Україна, інтегруючись до світового співтовариства як нова незалежна держава, повинна вирішувати це завдання спільно з усіма країнами світу, долаючи разом з ними всі проблеми і перешкоди.

Насамкінець зазначимо, як би це змішували назву поняття "сталий розвиток", його суть полягає в зміні напрямку руху цивілізації, переходу до нового етапу життєдіяльності суспільства в природі. Альтернативи (тобто – позитивної альтернативи) цьому немає. Але розуміння цього набуває практичного відношення у конкретних діях набагато повільніше, ніж того вимагає ситуація, що було продемонстровано в Йоганнесбурзі. Однак, незважаючи на всі труднощі і перешкоди людство має переходити до конкретних дій. Зокрема в п. 16 Декларації, ухваленої в Йоганнесбурзі [20], проголошено, що вся різноманітність людства, яка є його силою, має бути використана для конструктивного партнерства та досягнення спільної мети – сталого розвитку.

Література:

1. Гор Альберт. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. Переклад з англійської: ВГО «Україна. Порядок денний на ХХІ століття» та Інститут сталого розвитку. – К.: Інтелсфера, 2001. – 404 с.
2. Горленко І.А., Дембицкий А.П., Олещенко В.И., Руденко Л.Г. Україна на пути к екологически сбалансированному развитию // Проблемы экологически сбалансированного развития стран с переходной экономикой. – Москва: ГЕОС, 2000. – С. 27 – 41.
3. Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию // Международное публичное право // Сб. документов. Сост. К.А. Бекяшов, А.Г. Ходаков. – М.: БЕК, 1996. – С. 135 – 138.
4. Дорогуицов С.І., Ральчук О.М. Управління техногенно-екологічною безпекою у парадигмі сталого розвитку – К.: Наук. думка, 2001. – 176 с.
5. Кошляков В.М., Агранат Г.А., Лаппо Г.М. Россия на рубеже веков: взгляд с позиций географии // Известия АН. Серия географическая. 2000. № 6 – С. 7 – 17.
6. Кузнецов В. Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. 1998, № 3. – С. 14-20.
7. Лісовський С.А. Еколого-економічні проблеми періоду трансформації економіки України та можливі шляхи їх подолання. – Житомир, Солярис, 1998. – 24 с.
8. Лісовський С.А. Економіко-географічні і екологічні підходи до визначення передумов переходу до сталого розвитку // Укр. Геогр. журн. – 2000. – №1 – С.30-35.
9. Лосев К.С. Экологические проблемы и перспективы устойчивого развития России в ХХІ веке – М.: Космосинформ, 2001, 400 с.
10. Моисеев Н.Н. Еще раз о коэволюции природы и общества // Экология и жизнь. – 1998. № 2. – С. 24 – 28.
11. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» / Переклад з англійської: ВГО «Україна. Порядок денний на ХХІ століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
12. Программа действий. Женева. Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.